

Michel Vermote,
coördinator Archiefbank Vlaanderen

Luc Somerhausen, 'agent-prospecteur' in dienst van Moskou

Eind jaren 1920 maakte Luc Somerhausen deel uit van een netwerk dat in opdracht van het Marx-Engels Instituut ook in ons land op zoek was naar archiefmateriaal. Zijn korte passage als archiefspeurder voor Moskou kwam naar aanleiding van de opzoekingen van Amsab-ISG in Moskou begin jaren 1990 aan de oppervlakte.

De graal van de geschiedenis

Naar aanleiding van de presentatie als winnaar van de CultuurPrijz Vlaanderen voor cultureel erfgoed in 2008, werd Wouter Steenhaut aangeduid als 'een pionier in het culturele erfgoedlandschap van Vlaanderen'. Zijn jarenlange inzet voor de ontwikkeling van een privaatrechtelijk archiefwezen in Vlaanderen werd geprezen. In één adem werden daarbij ook zijn inspanningen vermeld om in de jaren 1990 in Moskou Belgische archieven te gaan exploreren.

Het verhaal van die oorlogsarchieven is genoegzaam bekend.¹ De zoektocht vanuit Amsab-ISG naar het verloren gewaande archief van zijn voorganger, het in 1937 opgerichte Nationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (NISG)², leidde in 1992 tot de ontdekking van een belangrijk pakket Belgisch archiefmateriaal in Moskou's archiefdepots.³ Het betrof archiefbestanden die hier tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter werden weggehaald bij tegenstanders van het naziregime. Gespecialiseerde rooforganisaties – waaronder de Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg – transporteerden het papieren erfgoed van zowel organisaties en personen naar Duitsland met het oog op de opbouw van gespecialiseerde documentatiecentra voor de geplande nazihogeschoolen. Op het einde van de oorlog kwam het meeste van dat materiaal in handen van het Rode Leger dat het meenam naar Moskou, waar het in een geheim Bijzonder Archief van het Centraal

1 Moskou, mei 2002: de rekken van het Bijzonder Archief worden door Wouter Steenhaut en Michel Vermote leeggehaald met het oog op restitutie van roofarchieven aan België.
Foto Victor Goryachev

Staatsarchief werd opgeslagen. Pas 50 jaar later opende die archiefkazerne zich voor westerse onderzoekers en klopten Amsab-medewerkers als een van de eersten aan. Het gezochte archiefmateriaal van het NISG bleek inderdaad aanwezig. Maar de Belgische archiefschat was omvangrijker dan gedacht: ze telde 35 bestanden, bestaande uit 20.000 dossiers met tienduizenden documenten. Het gros van het materiaal (15.000 dossiers) bleek afkomstig van het ministerie van Defensie (1848-1940). Andere bestanden behoren toe aan de vrijmetselarij, Joodse organisaties, professoren van de ULB, de rijkswacht, het krijgsauditoraat, de procureur des Konings. 80 procent van de teruggevonden archieven behoren tot de publieke sector. De overige 20 procent zijn privéarchieven, vooral afkomstig van organisaties en personen die door de nazi's als subversieve elementen werden vervolgd.

Het Amsab-ISG kreeg veel media-aandacht naar aanleiding van de aanpak van dit dossier dat uiteindelijk in 2002 zou resulteren in een archiefrestitutie door de Russische Federatie aan ons land. In een essay vroeg cultuurhistoricus Jo Tollebeek zich toen af wat dergelijke berichten zo spectaculair maakt en die documenten zo aantrekkelijk: 'Het is de spanning en de sensatie die hen aankleeft. Roof, bezetting, wegvoering en geheimhouding stralen op hen af en geven hen een glans die herinnert aan de grote epische verhalen uit de literatuur. Zij zijn de graal van de geschiedenis.'⁴

Naar aanleiding van het archiefonderzoek in Moskou kwam nog een ander pakket archiefmateriaal aan de oppervlakte waar een minstens even intrigerend verhaal aan vast hangt. Het bleef enigszins onderbelicht, maar is daarom niet minder relevant. Naast de roofarchieven werd in Moskou archiefdepots nog meer interessant Belgisch materiaal bewaard, met name in het voormalige Marx-Engels Instituut (MEI) waar we begin jaren 1990 voor het eerst uitgebreid kennis konden nemen van de aanwezige collecties.

Het Marx-Engels Instituut: het 'salon des refusés'

De opbouw van het instituut was het werk van David Rjazanov⁵, stichter en eerste directeur, die erin slaagde om in de loop van de jaren 1920 een unieke collectie met betrekking tot de geschiedenis van de arbeidersbeweging samen te brengen.⁶ Een geschiedenis waarin de Sovjetstaat zichzelf een prominente plaats gaf als voorlopig culminatiepunt in de klassenstrijd. Het MEI bevestigde de ambitie van Moskou om als hoofdstad van de arbeidersbeweging ook uit te groeien tot een culturele hoofdstad.⁷

Rjazanov beheerde zijn instelling vanuit een relatief onafhankelijke positie. Politiek was hij uitgespeeld. Hij had vanuit een sociaaldemocratische traditie van in 1917 kritiek op de bolsjewistische stellingnames, maar werd als een 'eenmansminderheid' op uitzonderlijke wijze getolereerd.⁸ Die houding belette hem niet om vanaf de stichting in 1921 het MEI uit te bouwen tot een archief- en documentatiecentrum met internationale allure.

Belangrijk daarbij was dat zijn instituut als afdeling van de Socialistische Academie buiten de directe controle viel van de Communistische Partij. In 1930 waren slechts 39 van de 109 stafmedewerkers partijlid. Het overgrote deel van zijn 'salon des refusés' – zoals hij het zelf noemde – waren voormalige mensjewieken, sociaal-revolutionairen, cadetten of dissidenten. Hij runde zijn instelling als een 'seigneur' en kon voor de opbouw van de collecties blijkbaar rekenen op substantiële financiële middelen en de steun van een aantal hooggeplaatste politici.⁹

Tegen 1930 omvatte de bibliotheek van het MEI 450.000 volumes, waaronder veel zeldzame publicaties. Voor de prospectie en verwerving van het verspreide archiefmateriaal dat van belang was voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging, bleek het MEI in de loop van de jaren 1920 te beschikken over een netwerk correspondenten in West-Europa. In eerste instantie werden MEI-medewerkers ingezet in Parijs¹⁰, Londen, Berlijn, Wenen, Hamburg en Keulen¹¹. Vanuit die laatste 'post' werden België en Nederland 'bediend' door dr. Hans Stein¹², een latere medewerker van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. De namen van een aantal van die medewerkers bevestigen overigens de algemene lijn die Rjazanov volgde inzake rekrutering: de mensjewiek Boris Nicolaevsky¹³ coördineerde vanuit Berlijn en de dissident Boris Souvarine¹⁴ opereerde vanuit de zeer belangrijke post Parijs (officieel tot maart 1926, daarna konden de contacten enkel officieus verder lopen).¹⁵

Somerhausen: 'a very suitable candidate'

Vanaf 1928 ging ook onze landgenoot Luc Somerhausen¹⁶ deel uitmaken van dit netwerk. Hij moet met zijn bescheiden publicatie over de Belgische arbeidersbeweging de aandacht getrokken hebben van Boris Nicolaevsky – MEI-correspondent in Berlijn die ook naar het IISG zou overstappen – die hem bij het MEI aanpreeps omwille van zijn goede familiebanden. In een gesprek met Nicolaevsky in de zomer van 1928 kwam de overgrootoom van Somerhausen ter sprake: Lucien Jottrand¹⁷, voorzitter van de Association Démocratique, een internationaal georiënteerde vereniging (Brussel, 1847-1849) die democratische hervormingen nastreefde. Bovendien was zijn oom Alphonse Demuer¹⁸ gekend als vriend van Considerant, een volgeling van de utopische socialist Charles Fourier. Na een gesprek met Nicolaevsky in de zomer van 1928 zegde Somerhausen in oktober 1928 zijn medewerking toe als Brussels correspondent; niet zonder de nadrukkelijke garantie van behoud van zijn politieke vrijheid: '*Rien ne s'oppose à une collaboration purement scientifique et objective de ma part à l'Institut Marx-Engels. Il va cependant de soi que cette collaboration ne peut ni doit en rien aliéner ma liberté d'action politique.*'¹⁹

Vanaf 1 december 1928 begon het halftijds contract van Somerhausen te lopen. In een eerste instructie kreeg hij van MEI-directeur Rjazanov volgende thema's aangereikt:

- Het saint-simonisme en de fourieristische propaganda in België in de jaren 1830-1840.
- De contacten van Marx en Engels met de Belgische radicalen en socialisten naar aanleiding van 1848.
- De geschiedenis van de Eerste Internationale in België.
- De stichtingsjaren van de Tweede Internationale.

Samen met een duidelijk omlinjende opdracht kreeg de nieuwe correspondent een strijdvaardige aanbeveling mee: *‘Auf allen diesen Schlachtfeldern kan der Kampf gleichzeitig und parallel beginnen und parallel gefuhrt worden.’* De punten 2 en 3 waren als allerbelangrijkst en dringend aangegeven.²⁰

Naar een eerste ‘aanwinst’ is het niet ver zoeken. Al van bij de eerste contacten met Nicolaevsky was er sprake van het archief van zijn oom Alphonse Demuer, progressief liberaal volksvertegenwoordiger, die optrad als juridisch raadgever van de fourieristen in ons land en die een van de promotoren was van een poging tot oprichting van een phalanstère in Noord-Amerika in 1855. Zijn archief bevatte naast stukken daarover ook brieven van Considerant, Proudhon, Blanc, Kropotkin, enz.²¹ De vraagprijs werd – na navraag in het Rijksarchief – door Somerhausen gesteld op 8000 à 10.000 frank. De deal werd uiteindelijk gesloten voor 6000 Belgische frank.²²

In de daaropvolgende maanden volgt een intensieve briefwisseling met zeer precieze aanwijzingen vanuit Moskou door directeur Rjazanov zelf of zijn medewerker Ernö Czóbel. Het voorbereidende werk van Hans Stein die in 1927 een prospectieus naar België ondernam, leverde naast duidelijke informatie over mogelijke vindplaatsen ook namen op van contactpersonen, zoals rijksarchivaris Cuvelier of de Brusselse stadsarchivaris Des Marez.

Het was de taak van Somerhausen om de gezochte documentatie te reproduceren en in foto of fotokopie door te sturen naar Moskou. Dit gebeurde in eerste instantie met materiaal in verband met de aanwezigheid van Marx in Brussel (1845-1848). Bij consultatie van het dossier-Marx bij de Staatsveiligheid moest Somerhausen trouwens vaststellen dat het schaduw dossier²³ in Moskou ondertussen vollediger was dan het origineel in Brussel.²⁴ Een aantal andere opgevraagde dossiers ontbraken helemaal.²⁵ Onderzoek naar de contacten van Marx met de Association Démocratique en de oprichting van een Gentse afdeling leidde naar het stadsarchief en de Universiteitsbibliotheek van Gent, waar ook Stein eerder contacten had met stadsarchivaris Nowé en bibliothecaris Heyman. Die verleenden in alle openheid hun medewerking aan de opzoekingen in het kader van een wetenschappelijke onderzoeksopdracht.

Somerhausen zag deze reis als een mislukking. Ondanks zijn bezoek aan het archief van Vooruit (wellicht het pre-Amsab) en de redactie van de gelijknamige krant, bleven resultaten uit. Ook de contacten die hij bij die gelegenheid met Edward Anseele had, leverden geen tastbare resultaten op.

'L'affaire est fort simple' (Camille Huysmans)

Als in verband met de Tweede Internationale naast Emile Vandervelde (voorzitter, 1900-1914) ook Camille Huysmans (secretaris, 1905-1922) in beeld komt, reageert deze laatste furieus. Somerhausens opdrachtgever Rjazanov hield namelijk nog een pakket archief- en documentatiemateriaal achter dat Huysmans hem als secretaris van de Internationale voor de Eerste Wereldoorlog ter beschikking stelde in het kader van een studieopdracht voor de Stichting Menger in Wenen. In totaal kreeg Rjazanov 350 kg papier toegestuurd. In de kisten zat heel wat gedrukt archief (congresverslagen, brochures, pamfletten) van de Eerste Internationale uit de periode 1866-1877 en enkele belangrijke tijdschriften, naast een stuk archief van de Belgische afdeling van de Internationale, waaronder een verslag van de Internationalist Pierre Fluse – van de belangrijke afdeling Verviers – en briefwisseling van secretaris De Paepe.

Het materiaal had na de Oktoberrevolutie een onderkomen gevonden in de depots van het MEI en vormde er eigenlijk – veel meer dan de oogst aan documenten via Somerhausen – de kern van de Belgische collectie. Met het oog op restitutie had Adler, de opvolger van Huysmans als secretaris van de Tweede Internationale, al contact opgenomen met Rjazanov.²⁶ Maar voor Huysmans was de zaak eenvoudig: *'L'affaire est fort simple. Riazanov n'a qu'à me renvoyer les documents que j'ai eu la naïveté de lui confier. Il en a la liste. Quand au procédé qu'il a employé je ne désire pas le discuter.'*²⁷

Rjazanov zat duidelijk verveeld met de zaak: *'La rancune de Huysmans n'est pas du point de vue subjectif incompréhensible'*, maar hij vond toch dat Huysmans overdreef: *'Mais il exagère à mon avis l'importance des motifs qui l'inspirent'* en verdacht hem van politieke rancune.²⁸ Hij beschreef de moeilijke omstandigheden in Wenen tijdens de oorlog en de 'redding' van het materiaal door overdracht naar Moskou. Ook zou er volgens de directeur van het MEI op vraag van Adler ondertussen materiaal teruggestuurd zijn naar Zurich.²⁹

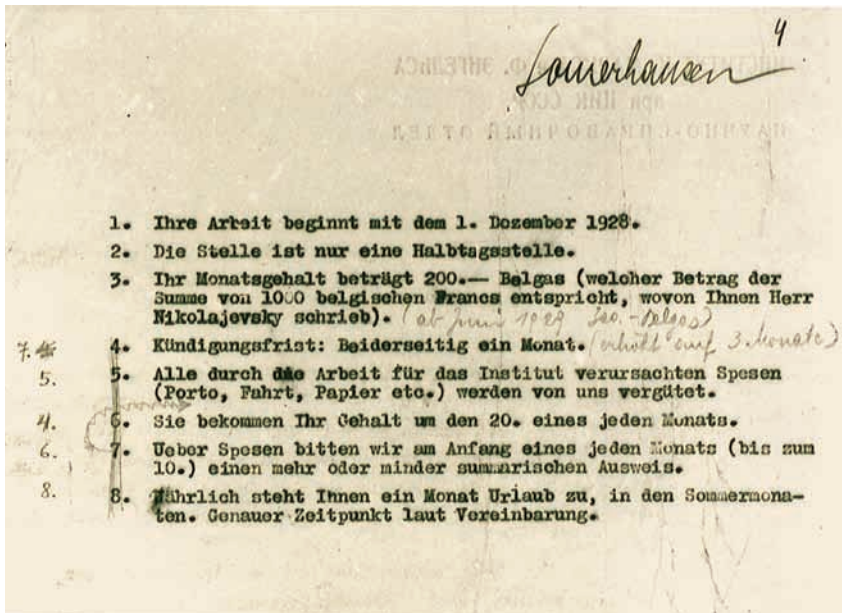
De affaire-Huysmans eiste veel aandacht op en overschaduwde de werkzaamheden van de Brusselse correspondent, terwijl Rjazanov via Somerhausen pogingen ondernam om de plooiën min of meer glad te strijken door een gedeelte van het gedrukt materiaal – na microfilmage – terug te bezorgen.³⁰

'Pour que le matériel nous serve pour nos propres publications' (Ernö Czóbel)

Somerhausen bouwde zijn contacten geleidelijk uit en plaatste op zoek naar materiaal ook een oproep in *Le Soir* en in het *Bulletin des Conservateurs de Musées et d'Archivistes*. Naast de opdracht tot reproductie was er namelijk ook de mogelijkheid tot aankoop van materiaal bij particulieren. Het MEI had daarvoor budgetten voorzien.

Hij slaagde erin om af en toe in om een bijzondere vangst te signaleren.

- In april 1929 kwam de bibliotheek in beeld van een socialist van het eerste uur:

Kladversie van het contract van Luc Sommerhausen als medewerker van het Marx-Engels Instituut, 1928 (RGASPI, Moskou)

de ingenieur Hippolyte Vanderrijdt (professor aan de Universit  Libre de Bruxelles en medestander van Hector Denis). Tot een overeenkomst over de verkoop kwam het blijkbaar niet, want het IISG verwierf in 1937 de collectie met publicaties over de Belgische arbeidersbeweging en literatuur van Franse en Belgische sociologen zoals Colins en De Potter.³¹

- In oktober 1929 was er de aankoop van een 'collectie Henrinet' (tijdschriften) voor 1500 Belgische frank.³²
- In januari 1930 trof Sommerhausen bij een oud-strijder een dossiertje aan met enkele brieven over de affaire van Risquons-Tout (1848).³³
- Er was ook de tijdschriftencollectie (1870-1893) van oud-internationalist Honnay in Luik: twintig titels absoluut exclusief materiaal.³⁴ Het MEI wou die meteen aankopen, maar toen bleek dat de collectie ondertussen werd afgestaan aan de Luikse BWP-federatie, nam Sommerhausen zijn toevlucht tot reproductie.³⁵
- Sommerhausen ging verschillende keren langs bij de Arbeidershogeschool in een poging om zicht te krijgen op wat nog restte van het stuk bibliotheek van de Internationale dat daar door Huysmans was ondergebracht. Wanneer hij uiteindelijk vernam dat de kisten door Adler waren overgebracht naar Zurich, vroeg hij of er daar een MEI-medewerker beschikbaar was voor verdere opvolging.³⁶
- Bij de kleinzoon van Lucien Jottrand dook nog een stukje familiearchief op.

David Rjazanov
(1870-1938), de
eerste directeur van
het Marx-Engels
Instituut te Moskou

Verwerving was dit keer evenwel niet evident. Barteld Jottrand wou volgens Somerhausen op geen enkele manier bijdragen tot de ‘abominabele theorieën’ van Marx. Hij vreesde zelfs voor de vernietiging van de documenten.³⁷ De archivalia van Jottrand, voorzitter van de Association Démocratique waarvan Marx ondervoorzitter was, bleven doorheen de hele correspondentie vanuit allerlei invalshoeken een aandachtspunt.

Tussendoor kreeg het voornemen van Somerhausen om te publiceren, onder meer op basis van zijn onderzoekswerk in opdracht van het instituut, een categoriek njet vanuit Moskou: *‘Le matériel que vous voulez publier vous a été désigné, indiqué par nous; nous vous avons lancé sur la piste et vous l’avez reçu pour qu’il nous serve pour nos propres publications [...]’*³⁸

Somerhausen hield zich aan het verbod, maar zou later – toen hij geen correspondent meer was – toch doorzetten en in 1946 *L’humanisme agissant de Karl Marx* publiceren³⁹, een blijvende herinnering aan zijn passage als prospecteur voor Moskou.

Somerhausen draaide als correspondent voor ons land goed mee in een internationaal prospectienetwerk vanuit Moskou. Aan de samenwerking kwam begin 1931 bruusk een einde met de arrestatie van Rjazanov. De directeur van het belangrijkste instituut in de informatieveelgevoelige archiefsector viel als een van de eerste slachtoffers van de stalinistische zuiveringen. Zijn vrijpostigheid leidde tot verbanning naar Saratov. Toen de Grote Terreur in 1938 zijn verbanningsoord bereikte, werd dat hem fataal.⁴⁰

Het aangetekend schrijven aan Somerhausen met zijn vooropzeg voor ontslag met ingang van 1 mei 1931 geeft als reden een heroriëntatie van de werking van het MEI aan: *‘La concentration de tout le personnel et de toutes les ressources de l’Institut sur l’exécution de son vaste plan d’éditions – grâce aux riches matériaux déjà accumulés – nous oblige à limiter considérablement nos achats d’une part, et nos recherches dans les archives ou dans la presse d’autre part. Pour cette raison, nous ne sommes pas en état d’utiliser comme il conviendrait vos capacités.’*⁴¹

België werd vanaf dan verder bewerkt vanuit Parijs door Alix Guillaïn⁴², maar de opdrachten bleven beperkt omdat de middelen terugeschroefd werden. De doelstellingen van het instituut werden onder de nieuwe directeur Adoratsky bijgesteld. Als gevolg van de zuiveringen viel het aantal medewerkers terug van 244 naar 127 en door de fusie in november 1931 van het MEI met het Lenin Instituut tot Marx-Engels-Lenin Instituut, kwam de instelling onder de hoede van de partij en werd research ondergeschikt aan de nieuwe opdracht: vorming en propaganda.

Het goed functionerende instituut plooidde na het verdwijnen van Rjazanov op zichzelf terug. De oogst aan archief- en documentatiemateriaal, samengebracht door Rjazanov, kwam daarmee in de beslotenheid terecht van een steeds hermetischer functionerend sovjetarchiefsysteem. Archiefmateriaal werd benaderd in termen van politieke en ideologische controle op informatie.

De rijke collecties van het partijarchief waren wel bekend voor de buitenwereld, maar de toegang tot het onderzoek was restrictief en gereserveerd voor een select publiek van partijgetrouwen. Inventarissen of beschrijvende lijsten waren niet ruim beschikbaar. Via publicaties zoals die van Claude Renard⁴³ of Bernard Dandois⁴⁴ werd voor ons land af en toe een tip van de sluier opgelicht.

Georges Haupt probeerde naar aanleiding van de opmaak van zijn bronnenoverzicht van de Tweede Internationale in 1964 nog de whereabouts van de Mengercollectie na te gaan. Na publicatie van een eerste nota kon hij tot zijn grote voldoening het volgende vaststellen: *‘De door C. Huysmans aan Riazanoff toevertrouwde documenten bestaan nog, hun spoor werd teruggevonden en ze werden zelfs reeds gedeeltelijk in de wetenschappelijke omloop opgenomen.’*⁴⁵

De Belgische collectie

Het materiaal aangebracht door Somerhausen werd door Moskou eigenlijk gezien als een annex bij de Franse collectie.⁴⁶ In een veel te korte periode heeft hij het vooropgestelde programma zeker niet ten volle kunnen aanpakken. Bij een aantal aangeduide sporen bleef het bij een eerste aanzet. Er werd vooral in detail gefocust op de periode van Marx’ verblijf in ons land (1845-1848), met veel opzoekingswerk in en reproductie van publieke archieven: kopies van de dossiers over Marx bij politie, parket en vreemdelingenpolitie werden naar Moskou doorgestuurd.

De basis voor de Belgische collectie van het MEI werd al eerder gelegd via het omvangrijke pakket materiaal dat Rjazanov van Huysmans in bruikleen kreeg.

Russische archieven. Cartoon van Stef Binst

Dit verhaal en de door Somerhausen opgediepte documentatie wijzen vooral op het potentieel aan socialistica dat toen in ons land beschikbaar was.

Het heeft dus niet tot 1980 geduurd alvorens dit werd aangeboden; vanuit het standpunt van preservatie objectief gezien een positief gegeven. Elke actor die de prospectie opnam, heeft een rol gespeeld bij het tot stand komen van wat we de Belgische collectie zouden kunnen noemen.

Het MEI was de eerste en een tijdlang de enige die aandacht had voor dit stuk privaat archivalisch patrimonium en een actieve zoektocht opzette. Die rol werd vanaf 1935 overgenomen door het in Amsterdam opgerichte Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Vanuit een andere invalshoek wilde dit in eerste instantie een refuge zijn voor het vele materiaal van sociaaldemocratische herkomst dat na de machtsovername door Hitler op drift raakte. Maar ook België werd vanuit Amsterdam benaderd met het oog op de verwerving van een aantal collecties met internationale allure.

Heel even was er voor ons land het NISG (1937-1940), dat ondanks de beperkte taakomschrijving ook internationale ambities koesterde en contacten legde met Huysmans en Vandervelde.

Pas in 1980, met de oprichting van het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging, was in ons land opnieuw een eigen apparaat beschikbaar voor de opvang van het archivalisch erfgoed van de socialistische arbeidersbeweging.⁴⁷ De prospectie en acquisitie konden regionaal verfijnder opgenomen worden, maar al snel werden ook ruimere ambities geëtaleerd, zowel geografisch als thematisch.

De betekenis van dit initiatief ligt niet alleen in de bijdrage aan de ontwikkeling van de privaatrechtelijke sector in Vlaanderen. In het brede verhaal van internationaal opererende spelers wordt de rol van een instelling als Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis ten volle duidelijk. Op zijn beurt wist dit archief- en documentatiecentrum een bijdrage te leveren tot de redding van een belangrijk stuk archivalisch erfgoed, dat in openbare archiefdepots slechts sporadisch een onderkomen vond. Veel is wellicht verloren gegaan, maar het aanbod aan overgeleverde stukken is globaal gezien aanzienlijk.

Uiteindelijk heeft elk van de genoemde instituten vanuit een specifieke optiek en in het eigen tijds kader zijn taak opgenomen voor de preservatie van een pakket archieven met betrekking tot de sociale geschiedenis van ons land. Het nettore-sultaat van deze operaties is in principe beschikbaar voor de internationale onderzoeksgemeenschap.

De huidige mogelijkheden inzake reproductie en communicatie verhogen de zichtbaarheid van de onderscheiden archiefbestanden en maken het mogelijk om een instellingsgebonden benadering te overstijgen. Amsab-ISG stond in voor de reproductie van een gedeelte van de Belgische tijdschriften bewaard in Moskou en de archiefbestanden van Demuer en De Paepe werden gemicrofilmd. Reeds in de jaren 1990 werden door het IISG microfilms aangemaakt van de bestanden van het voormalige MEI: het Russisch Staatsarchief van Sociaal-Politieke Geschiedenis (RGASPI). De koepelbeschrijvingen van de IISG-archiefbestanden betreffende ons land worden zichtbaar gemaakt via Archiefbank Vlaanderen, de onlinedatabank van private archieven.⁴⁸

In een verdere stap kan via netwerking en digitalisering het perspectief geboden worden voor een ruime beschikbaarheid van dat materiaal in een internationale context. De prospectie in Moskou heeft naast directe resultaten ook de toenadering mogelijk gemaakt tussen collega's uit voorheen gescheiden werelden. Dit kan op lange termijn wellicht het belangrijkste effect zijn van onze Moskouse avonturen. In een cruciaal tijdsgewricht konden we mee vorm geven aan internationale netwerken en de positie van Amsab-ISG daarin bepalen. Het was ook een kans om de nodige geloofwaardigheid op te bouwen om als potentiële partner mee een rol op te nemen in digitaliseringprojecten die nu op Europese schaal vorm krijgen.

- 1 Voor het volledige verhaal zie: Michel VERMOTE & Jacques LUST, *Papieren Bitte! The Confiscation and Restitution of Belgian Archives and Libraries (1940-2003)*. In: Paul Kennedy GRIMSTED, F.J. HOOGEWOUD, Eric KETELAAR (red.), *Returned from Russia: Nazi Archival Plunder in Western Europe and Restitution Issues*, Leicester: Institute of Art and Law, 2007, p. 190-224.
- 2 Zie daarvoor: Michel VERMOTE, *Het NISG: Wie es eigentlich gewesen ist (1937-'40)*. In: Jacques LUST, Evert MARÉCHAL, Wouter STEENHAUT, Michel VERMOTE, *Een zoektocht naar archieven. Van NISG naar AMSAB*, Gent: AMSAB, 1997, p. 23.
- 3 De ontdekking in 1992 werd uitvoerig aangekondigd met een speciaal nummer van AMSAB-tijdingen: José GOTOVITCH, Dirk MARTIN, Wouter STEENHAUT, Michel VERMOTE, *Mission to Moscow. Belgische socialistische archieven in Rusland*. In: *AMSAB-tijdingen*, (1992)16bis.
- 4 Jo TOLLEBEEK, *De ziel in de fabriek: over de arbeid van de historicus*, Amsterdam: Bert Bakker, 1998, p. 25.
- 5 David Rjazanov (David Borisovich Gol'dendakh, 1870-1938) was aanvankelijk populist, later (1889) sociaaldemocraat. Hij werd gearresteerd in 1891 en emigreerde na vijf jaar gevangenis en drie jaar verbanning (Kishinev) in 1900 naar West-Europa. Hij wijdde zich aan studie en verspreiding van de teksten van Marx. Tijdens de revolutie van 1905 keerde hij terug naar Sint-Petersburg waar hij zich engageerde in de vakbondsactie. Na deportatie ging hij opnieuw in exil en begon zijn studie over de Eerste Internationale. Hij keerde na de Februarirevolutie in 1917 terug naar Rusland en nam deel aan de Oktoberrevolutie, maar zat niet op de bolsjewistische lijn. In 1918 begon hij met het organiseren van marxistische archieven en lag aan de basis van de oprichting van het Marx-Engels Instituut in 1921. Hij initieerde van daaruit zijn belangrijkste wetenschappelijke verwezenlijking: de *Marx-Engels-Gesamt-ausgabe (MEGA)*. Tijdens de stalinistische zuiveringen werd hij eerst verbannen (1931) en later (1938) geëxecuteerd. Zie: Boris SOUVARINE, D.B. Riazonov. In: *La Critique sociale*, (1931)2, p. 49-50 en D. LONGLEY, Riazanov, David Borisovich. In: A. Thomas LANE (red.), *Biographical dictionary of European labor leaders, Volume 2*, Westport: Greenwood Press, 1995.
- 6 L.B., L'institut Marx-Engels. In: *La Critique sociale*, (1931)2, p. 51-52.
- 7 Pierre BROUÉ, Les archives de Moscou. In: *Le Monde*, 21/05/1992.
- 8 Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, French Socialism in Lenin's and Stalin's Moscow: David Riazanov and the French Archive of the Marx-Engels Institute. In: *The Journal of Modern History*, 78(2006)1, p. 125.
- 9 Zoals Kamenev, Kalinin en Bucharin. Zie: Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, French Socialism [...], p. 127-131.
- 10 Uitgebreid behandeld in: Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, French Socialism [...], p. 119-143.
- 11 Zie daarover: Rolf HECKER, Hans Stein – wissenschaftlicher Mitarbeiter und Korrespondent des Moskauer Marx-Engel-Instituts (1925-1929). Teil I: Zur Mitarbeit an der MEGA. In: *Marx-Engelsforschung im historischen Spannungsfeld*, Hamburg: Argument-Verl., 1993, p. 17-40 en Rolf HECKER, Hans Stein – wissenschaftlicher Mitarbeiter und Korrespondent des Moskauer Marx-Engel-Instituts (1925-1929). Teil II: Die Entdeckung von unbekanntenen Marx-Dokumenten. In: *Marx-Engelsforschung im historischen Spannungsfeld*, Hamburg: Argument-Verl., 1994, p. 150-173.
- 12 Hans Stein (1894-1941) werkte van 1925 tot 1931 als wetenschappelijk correspondent in Duitsland voor het Moskouse Marx-Engels Instituut. Hij vertrok na zijn ontslag bij de West-Duitse Radio in Keulen in 1933 naar Nederland. In 1935 trad hij in dienst bij het IISG als hoofd van het Duitse kabinet.

- 13** Boris Nicolaevsky (1887-1966) was directeur van het Centraal Archief voor de Geschiedenis van de Revolutionaire Beweging in Rusland vanaf 1919 tot zijn arrestatie in 1921. Na zijn verbanning in 1924 tot 1931 was hij verbonden als wetenschappelijk medewerker aan het Marx-Engels Instituut. In 1935 trad hij in dienst bij het IISG en werd in 1936 bij de oprichting van de afdeling van het Instituut in Parijs tot directeur benoemd.
- 14** Boris Souvarine (1895-1984) was medeoprichter van de Franse communistische partij (PCF) in 1920 en vanaf 1921 lid van het presidium van de Komintern. In 1924 werd hij door de PCF geroeerd. Hij opereerde in de jaren 1920 als Parijs' correspondent van het Marx-Engels Instituut. Van bij de oprichting in 1935 werkte hij nauw samen met het IISG. Hij vluchtte eind 1940 naar New York waar hij directeur werd van het American Labor Archives and Research Institute. Zijn archief werd in 1963 verworven door de Hoover Institution (Stanford University, California).
- 15** Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, *French Socialism [...]*, p. 131. Het meest gewaagde voorbeeld is de inzet van Trotsky als vertaler vanuit Alma Ata tijdens zijn verbanning in 1928.
- 16** Luc Somerhausen (1903-1982) trad na zijn studies politieke wetenschappen aan de ULB in 1927 in dienst als medewerker bij het Beknopt Verslag van de Senaat, waar hij zijn carrière beëindigde als directeur. Tijdens WO II was hij een actief weerstander. In 1943 werd hij gearresteerd en naar een concentratiekamp gestuurd. Hij was lid van de Kommunistische Partij van 1948 tot zijn uitsluiting in 1954. Hij bleef actief in de Nationale Federatie van Politieke Gevangenen en Rechthebbenden en speelde een belangrijke rol bij de oprichting van het SOMA, waar hij vicevoorzitter was van het Wetenschappelijk Comité. Zie: Marc D'HOORE, *Archives de particuliers relatives à l'histoire de la Belgique contemporaine (de 1830 à nos jours)*, Brussel: Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, 1998, p. 685-686 en José GOTOVITCH & Fabrice MAERTEN, Een belangrijk bestand ontsloten: het archief Luc Somerhausen. In: '30-'50. *SOMA Berichtenblad*, (1996)17, p. 7-9.
- 17** Lucien Jottrand (1804-1877) was advocaat, lid van het Nationaal Congres (1930), voorstander van algemeen stemrecht en voorzitter van de Association Démocratique (1847-1849).
- 18** Alphonse Demuer (1827-1892) was advocaat en progressief liberaal volksvertegenwoordiger (1870-1884).
- 19** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan Nicolaevsky, 02/10/1928.
- 20** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Rjazanov aan Somerhausen, 20/11/1928.
- 21** De archivalia, door Somerhausen omschreven als '*documents autographes*', omvatten ook brieven van Bourson, een vriend van Demuer. In het archievenoverzicht RGASPI worden de bestanden in één inventaris samengebracht (archieffnummer 251, cf. http://www.rgaspi.ru/ann_fonds.htm, laatst geraadpleegd op 28/10/2009). De stukken van de Société de Colonisation Europeo-Américaine werden in maart 1929 afzonderlijk aangekocht voor 1.000 frank.
- 22** Circa 2.800 euro. Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, *French Socialism [...]*, p. 138; RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan Nicolaevsky, 02/10/1928 en Brief van Rjazanov aan Somerhausen, 20/11/1928.
- 23** Voor de opmaak daarvan gaf Rjazanov tijdens een verblijf in Brussel in 1908 reeds de aanzet.
- 24** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 22 en 28/08/1929.
- 25** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 26 en 31/03/1930.
- 26** Georges HAUPT, Nota over de archieven van de 1ste Internationale samengebracht door het ISB. In: *Socialistische Standpunten*, 11(1964)1, p. 16-27.
- 27** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Huysmans aan Somerhausen, s.d., in annex bij een brief van Somerhausen aan Rjazanov, 22/08/1929.

- 28** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Rjazanov aan Somerhausen, 01/04/1929.
- 29** RGASPI, Archief 71/52, Brief van MEI aan Somerhausen, 30/10/1929, met in annex de omstandige lijsten van het materiaal dat naar Zurich was gestuurd.
- 30** In een brief van MEI aan Somerhausen van 26/12/1929 (RGASPI, Archief 71/52) is er sprake van een eerste lijst van 50 brochures die Huysmans terugbezorgd kreeg.
- 31** RGASPI, Archief 71/52, Brief van MEI aan Somerhausen, 17/04/1929; Maria HUNINK, *De papieren van de revolutie. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis 1935-1947*, Amsterdam: IISG, 1986, p. 273.
- 32** RGASPI, Archief 71/52, Briefwisseling van Somerhausen met MEI, 03, 10, 14 en 30/10/1929.
- 33** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 14/01/1930.
- 34** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 21/05/1930.
- 35** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 22/08/1930.
- 36** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 22/08/1930.
- 37** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Somerhausen aan MEI, 08/04/1929.
- 38** RGASPI, Archief 71/52, Brief van Czóbel aan Somerhausen, 23/09/1929.
- 39** Luc SOMERHAUSEN, *L'humanisme agissant de Karl Marx*, Parijs: Richard-Masse, 1946.
- 40** Victor SERGE, *Memoirs of a Revolutionary 1901-1941*, Londen: Oxford University Press, 1963, p. 250-251.
- 41** RGASPI, Archief 71/52, Brief van MEI aan Somerhausen, 25/01/1931; Andere MEI-correspondenten ontvingen een gelijkaardig schrijven. Zie: Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, *French Socialism* [...], p. 142.
- 42** Alix Guillaïn (1876-1951) was vertaalter van het filosofisch werk van o.m. Georg Simmel, Wilhelm Dilthey en haar levensgezel Bernard Groethuysen (1880-1946). Ze frequeenteerde aanvankelijk het anarchistische en vrijdenkersmilieu, was tijdens de Eerste Wereldoorlog actief in de internationalistische Clarté-beweging, maar engageerde zich van bij de oprichting in de Parti Communiste. Ze was journaliste van *L'Humanité* en frequeenteerde in de jaren 1930 samen met onder meer André Malraux en André Gide de bijeenkomsten van de Association des écrivains et artistes révolutionnaires.
- 43** Claude Renard, die er als eerste in slaagde om het 'sanctuarium' binnen te geraken, publiceerde over de oprichting van de Kommunistische Partij België. Zie: José GOTOVITCH, *Découvertes dans les archives russes et à Potsdam*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 23(1992)1-2, p. 235-241.
- 44** Zie o.m.: Bernard DANDOIS, *Vingt lettres sur l'Association Internationale des travailleurs en Belgique (1865-1872)*. In: *Le Mouvement Social*, (1968)62, p. 49-98 en Bernard DANDOIS, *Entre Marx et Bakounine: César De Paepe: correspondance*, Parijs: Maspéro, 1974.
- 45** Georges HAUPT, Nota over de archieven [...], p. 25-27 (addendum).
- 46** Jonathan BEECHER & Valerii N. FOMICHEV, *French Socialism* [...], p. 138.
- 47** Het Mundaneum dat vanaf 1895 vanuit een zeer ruime taakomschrijving opeerde buiten beschouwing gelaten (niet meer operationeel na de Tweede Wereldoorlog tot de herneming in Mons in 1998). Het Instituut Emile Vandervelde waar de bibliotheekcollectie van het NISG in 1947 terecht kwam, verwierf het archief van Emile Vandervelde, maar ondernam na WO II verder geen actieve prospectie.
- 48** Zie: <http://www.archiefbank.be>, laatst geraadpleegd op 28/10/2009.